

Kazak Bilmecelerinde Beden

The Body In Kazakh Riddles

Damira İBRAGİM*

ÖZET

Kazak bilmecelerinde başta insan bedeni olmak üzere beden unsurları en sık kullanılan malzemelerdir. İnsanın her şeyden önce kendini tanıma merakı bedenle ilgili bilmecelerin meydana gelmesine sebep olmuştur. Kazak halk edebiyatının bilmece kurgusunda maddi kültür unsurlarından sonra en çok beden unsurları yer alır. Kazaklar, sadece insan uzularını bilmeceye konu yapmakla kalmamış, hayvanları da dış görünüş özellikleriyle bilmecelerde tasvir etmişlerdir. Günlük hayatta kullandıkları eşyaları da bilmeceye konu ederken teşbih unsuru olarak en çok insan uzularından yararlanmışlardır. Çalışmada bu hususlar örneklerle açıklanmıştır.

ANAHTAR KELİMELER

Kazak halk edebiyatı, Kazak kültürü, bilmece, beden.

ABSTRACT

In the Kazakh riddles, the body, especially the human body and its organs are oftenly used materials. Human's curiosity to acknowledge himself in apparent and esoteric ways caused to existence of riddles about the body. Riddles which describes and characterizes the body and by implication the human, are the most in number after the parts of material culture in the Kazakh folk literature. Kazakhs not only mentioned the human's organs, but also displayed their skills in describing animals with animals' apparent characteristics in their riddles. Besides this, while mentioning in their riddles the most used goods in daily life, they make use of the human body as similitude element. These matters are explained in our study with some examples.

KEY WORDS

Kazakh folk literature, Kazakh culture, riddle, body.

* Yrd. Doç. Dr. Fatih Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Üyesi.

Kazakçada *jumbak* diye bilinen halk sözlü icadının en eski türlerinden sayılan bilmeceler, Kazak halk edebiyatında önemli bir yer tutar. Bilmeceler somut şeylerle birlikte “akıl, zekâ ve güzellik nevinden mücerret kavramları, dinî konuları da kapalı bir şekilde, yakın-uzak münasebetler ve çağrışımlarla” (Elçin 1983) dikkatlere aksettirir. Öyleyse bilmecelere, “insanın algılayabildiği her şeyi zihin, muhakeme ve muhayyileye aksettirerek bulmayı hedefleyen kalıplaşmış sözlerdir” de denilebilir. Bilmeceler sözlü edebiyatın ürünleri olduğundan halkın ortak malıdır. Bilmecelerin tarihi milletin tarih sahnesine çıkışı kadar eskidir. Bilmeceler her devrin özelliklerini, toplumun gelişim sürecindeki yenilikleri de içinde barındırır. Merak ürünü olan bilmeceler için doğanın, hayatın ve insanın özelliklerini, bilinmeyen sırlarını çözme ameliyesi de denilebilir. Aynı zamanda bilmeceler “hafıza ve çağrışım yoluyla insanı gözlem yapmaya sevk eden, sonuç çıkartmaya yönelten, bir takım gizli işaretlerle ve söz sanatlarıyla dikkati bir noktada toplayan didaktik bir araçtır” (Kocaarslan, www.haber.aku.edu.tr).

Bilmeceler millîdir, çünkü bilmeceler her milletin millî düşünce, gelenek, muhakeme ve muhayyilesinden izler taşırlar.

Kazak bilmeceleri yapısı itibarıyla genellikle manzumdur. Çoğunlukla hece ölçüsü kullanılır. Ancak düz cümle şeklinde olan bilmeceler de mevcuttur. Düz cümle şeklindeki bilmecelerde kafiye olmadığından bunları ezberlemek zordur. Bu yüzden halk genelde manzum olanları tercih eder. Bilmecelerin konusunu insan bedeni, hayvan, bitki, ev eşyaları, kıyafet vb. gibi somut nesnelere yanında ahlak, iyilik-kötülük, hoşgörü ve insanlık gibi soyut kavramlar da oluşturur.

Meşhur halkbilimci Muhtar Avezov bilmecenin Kazak kültüründe ne derece önemli olduğunu şöyle vurgulamıştır: “Bazı Kazak masalları baştan sona bir bilmecedan ibarettir. Jır, hikâye ve destanların çoğunda bilmece kullanılmıştır. Eski zamanlarda kahraman alpin bilgisini, algılama gücünü, hatta kuvvetini ölçmek için bilmece çözdürmüşlerdir. Genç kızlar da müstakbel eşlerini seçerken bilmecedan çokça istifade etmişlerdir.” (Amanjolulu 2000: 9).

Bilmecelerin ne zaman oluşturulduğunu tespit etmek imkânsızdır. Buna rağmen bazılarının yaklaşık olarak hangi zamana ait olduğu anlatılan nesneye göre söylenebilir.

Kazak kültüründe bilmece, bir bakıma hoş vakit geçirme veya eğlence vesilesi gibi görünse de, asıl fonksiyonu insanı düşünmeye sevk etmek, eşyanın

veya olayların karakteristik detaylarına dikkat çekmek, kelime hazinesini zenginleştirmek ve en önemlisi de eğitim ve öğretimde bir yöntem olarak kullanmak olmuştur. Örneğin, Kazak halk edebiyatının zengin türlerinden sayılan, baştan sona bilmeceyle kurgulanmış “*Biy sözleri*”¹ ve “*bilmece-atışmalar*”² halkın özel merakının, ince ruhunun ve keskin zekâsının bir göstergesidir (Törekululu 1996: 9). Ayrıca Kazak halk kültüründe bilmecelelerin, devleti ilgilendiren meselelerde gizli haber ulaştırma yöntemi ve devlet idaresine atanacakların hafızasını, dikkatini, bilgisini, muhakemesini ve zekâsını ölçmede önemli bir mülakat metodu olduğu da bilinmektedir (Negimov 1997: 15).

Kazak etnopedagojisinde bilmece kurgulu atışmalar ve bilmece kurgulu masallar bir eğitim malzemesi olarak sıkça kullanılır. Her ne kadar “bilmece-atışmaya” iştirak edenler az olsa da, atışma geleneği Kazaklar arasında halen de yaşatılmaktadır. Atışmanın birçok çeşidi mevcuttur, “*bilmece-atışma*”ları bunlardan en zor olanıdır. *Bilmece-atışmalar* veya Kazakça deyiimiyle *jumbak-aytııs*’lar bayram, düğün ve şölenlerde halk ozanlarının *dombıra* denilen müzik aleti eşliğinde karşılıklı bilmecelemlerle nükteli ve muammalı konuşma geleneğidir. İrticalen bilmece söylemek, rakibin söylediği bilmecelemlerin çözümünü bulmak ve cevabını şiirle iletmek ustalık gerektirir. Bilmece-atışmacılar çoğunlukla toplumsal sorunlara çözüm arayışlarını dile getirerek halkın hislerine tercüman olurlar. Kazak halk edebiyatı tarihinde Rısjan ile Aset’in, Şökey ile Künbala’nın, Sapağali ile Nurcan’ın, Hocahmet ile Aubakir’in bilmece-atışmaları meşhurdur. Beden uzuvlarının en çok kullanıldığı meşhur bilmece-atışma ise Rısjan ile Aset’in atışmasıdır.

¹ Kazak edebiyat ve kültürünün mihenk taşlarından biri olan “*şeşen-biy*”ler halka öğüt veren, edebiyat, kültür, siyaset vb. sahalarda geniş bilgiye sahip tiplerdir. Ayrıca *şeşen* kelimesi Kazak kültüründe nüktedan, hatip, hazırcevap ve belagat ustası anlamına gelmektedir. *Şeşen-biy*’ler tarihin derinliklerinden, gönül eleklerinden süzülerek günümüze ulaşan ve kıymetli kültür mirasımızın taşıyıcısı ve koruyucusu olmuşlardır. Bozkır filozofları olarak da adlandırılan bu kişilerin dillerinden dökülen söz mercanlarına, Kazak millî hissiyatının aksi, millî düşüncenin atlası ve millî ruhun tercümanı demek daha yerinde olacaktır. Onlar, aynı zamanda han ve sultanların baş danışmanları olup, keskin söz ve kararlarıyla memleketin, halkın kaderinde önemli rol üstlenmişlerdir. Aynı zamanda gizli dilin ustaları olarak bilinirler. Söyleyeceklerini çoğunlukla dolaylı ifadelerle ve üstü kapalı olarak belirtirler.

Bu konuyla ilgili bkz. İBRAGİM, Damira (2009), “Kazak Bozkırlarının Büyük Düşünürleri: Şeşen-Biy’ler”, *The Path To Alliance Of Civilizations Through The Asian Community ICAPA Bildiri Kitabı*, s. 127-133.

² Bu konuyla ilgili bkz. *Kazak Halk Âdebiyeti Aytıs*, Almatı, 1988, C.1-2; Jarmuhamedulı, Muhamedrahım (2001), *Kazak Poyeziyasındağı Aytıs Janrı: Tegi Men Damuvı*, Basılmamış Doktora tezi, Almatı; JUMABEKOVA, G, “Kazak Âdebiyetindegi Aytıs Önerinin Özindik Örneği”, www.referattar.kz.

Beden ve uzuvlar, Kazak bilmecelerinin en sık kullanılan malzemesidir. İnsanın her şeyden önce kendini tanıma isteği bedenle ilgili bilmecelerin meydana gelmesine sebep olmuştur. Bedeni, dolayısıyla insanı tasvir ve tavsif eden bilmeceler Kazak halk edebiyatında sayı olarak maddi kültür unsurlarından sonra en çok olanıdır. Kazaklar, sadece insan uzuvlarını bilmeceye konu etmekle kalmamış, hayvanları da dış görünüş özellikleriyle bilmecelerde tasvir ederek, bu konuda ne kadar maharetli olduklarını sergilemişlerdir. Bunda Kazakların eski uğraşları olan hayvancılığın da etkisi azımsanmayacak kadar büyüktür. Ayrıca günlük hayatta kullanılan eşyalar bilmeceye konu edilirken teşbih unsuru olarak en çok insan uzuvlarından yararlanılmıştır.

Kazak bilmecelerinde netlik ve kesinlik, tasvirde kısa ve öz anlatım, ritmik oluşundan dolayı hafızada yer etme kolaylığı aranan özelliklerdir. Metafor, istiare, teşbih, mübalağa ve teşhis Kazak bilmecelerinde en sık rastlanan sanat türleridir. İçinde beden uzuvlarından bahsedilen bilmecelere birkaç örnek vermek mümkün:

“Üy basında jartı külşe” – Dam üstünde yarım çörek. (Ay) Bu bilmecede gökyüzü evin üstü (başı) yani çatısı olarak algılanmıştır.

“Bar Kazaktın üyinde bar, dünyada jalğız Tatar’dın basında bar” – “Bütün Kazakların evinde var, dünyada ise sadece Tatarların başında var.” (Kazan) Burada Kazan şehri ile mutfak eşyası olan kazan birlikte verilmiştir. Burada “başında var” ifadesi Türkçedeki başını sokacak yer yani mekân anlamında kullanılmıştır.

“Kişkene ğana kız bala, jüregine ot sala” – “Küçük bir kız çocuğudur, yüreğine ateş atılmıştır.” (Semaver)

“Bir bastı mın közdi” – “Bir başlı bin gözlü.” (Yüksük)

“Mıñ bas jilkını bir şıbıkpen aydadım.” – “Bin baş yilkıyı tek çubukla güttüm”.

Bu bilmecede atların kafaları ile bütün vücudu anlatılmıştır. Kazak bilmecelerinde, kardeş halklar edebiyatlarında da olduğu gibi en çok kullanılan sanat teşbihtir. *“Kuyrığı biz siyaktı, közü tozan siyaktı* - Kuyruğu biz gibi, gözü toz gibi.” Bu örnekte farenin kuyruğu “biz”e, yani büyük ama ince ve delici tığa, gözü ise “toz”a, yani küçük kum tanesine benzetilmiştir. Örneklerden de görüldüğü gibi beden uzuvları bilmecelerin bizzat çözümü olabileceği gibi, teşbihte benzeyen veya kendisine benzetilen unsur da olabilmektedir.

Beden uzuvlarının kullanıldığı Kazak bilmecelerini şöyle sıralamak mümkündür:

1. İnsan bedenini tasvir eden, çözümünü insan uzuvları olan bilmeceler.

Kazaklar insanın bütün uzuvlarını bilmeceye konu etmişlerdir. İnsanı dış görünüş itibarıyla tasvir eden bilmecelerde teşbih ve mecazlı anlatımın sık kullanıldığı görülür. İnsanın birkaç uzvunun özelliklerini bir arada belirten kapsamlı bilmecelerle birlikte, sadece bir uzuvdan bahseden bilmeceler de mevcuttur. Halk beden uzuvlarını gizli bir dille anlatırken her uzvun görevinin altını çizmiştir. İnsanın en güzel surette yaratılan mahlûk olduğu, bu nedenle beden uzuvlarının güzel işlerde kullanılması gerektiği bazen açık bazen de dolaylı anlatılmıştır. Bu tür anlatımlara bilmece kurgulu “şeşen-biy”lerin sözlerinde sık rastlanmaktadır (Negimov 1997: 47).

*“Bir candı mahluk kördim pormı bölek, bir tav bar ortasında döngelek,
Üstine şıkkan şöbi bari tegis, mal jemes şaup alıp, neme kerek.
Ol taodın ortasında eki özen, astında bulağı bar aldı kezen
Adamzat körgeniñ jok onday özen, ol taodın eteginde jalğız kudık,
İşinen kirgen narse tiri şıkpas, asıl tas jiberedi barın kıyıp.”*

“Bir canlı mahlûk gördüm formu farklı, tam ortada yusuvarlak bir dağ var.

Dağda büyüyen otlar dümdüz, hayvan yemez, onu biçip ne yapayım.

O dağın ortasında iki nehir, alt tarafında da önü açık bir kaynak var. İnsanlık böyle bir nehir görmemiştir. Ayrıca o dağın eteğinde bir de kuyu var.

O kuyunun içine giren hiç bir şey sağ çıkamaz.

Çünkü içinde sıra sıra dizilmiş cevher gibi taşlar içeri gireni paramparça öğütüyor.”

Çözümü *baş, saç, göz, burun, ağız ve diş* olan bu örnekten de anlaşılacağı gibi, Kazaklar insanı tasvir ederken dağ, nehir, ot, kuyu benzetmeleri yaparak kendi yaşadığı coğrafyayı ve günlük meşguliyetlerini bir dil malzemesi olarak kullanmaktadır.

Çözümü *mide ve sindirim organları* olan aşağıdaki bilmecede, yiyeceğin ağza alınması, dişlerle parçalanması, oradan yemek borusuna geçişi, midede, bağırsaklarda ve diğer organlarda iyice sindirildikten sonra kalan kısmının atık hâline gelmesi anlatılmaktadır. Bu sürece iştirak eden uzuvlar ise birer birer tasvir edilmiştir. Kazaklar bu bilmeceyle çocuğa kendini tanıma imkânı sunmuşlardır.

Bu bilmeceyle insan anatomisi hakkında ilk dersler çok sade bir dille anlatılırken, aynı zamanda anatomi gibi özel ihtisas gerektiren bir bilim halk bilimi üslubuyla basitleştirilerek anlatılmıştır.

*“Esikte jasawıl bar eki katar, barğanda urıp-soğıp kan kaksatar.
Ol adam jabirlenip turğanında, bireu kep ar jağman arı tartar
Arıp azıp onan son kıynar janın, kezdirip talay özen saydın barın,
Lazzatın sol sayıları alıp kalıp, şığarıp tastaydı eken ğaziz tanın.”*

“Giriş kapısında iki saf asker önüne geleni döverek ezer durur.

Ezilen dövülürken ve ne yapacağını şaşırmuşken öbür yandan biri gelir, onu kendine doğru çeker.

Sonra onu sıkıp ezerek daha beter canını yakar, ardından kıvrım kıvrım vadileri ve obaları gezdirir.

Uğradığı her yerde o lezzetinden bir şey kaybeder, en sonunda geriye kalan atık olarak çıkıp gider.”

Bilmecelerde tasvir edilecek unsurların şekli, sesi, rengi veya en çok çözümü istenen şeyin ne işe yaradığı, yani hareketi anlatılır. İnsan bedenini geniş bir saray olarak nitelendiren Kazaklar bedende yer alan gönül gibi soyut bir kavramı hızından dolayı kutsallık atfettikleri Döldül’e, dili sesinin güzelliğiyle bilinen bülbüle, gözleri parlak ve kıymetli olan mücevhere benzeterek, her insanda mevcut olan uzuvların aslında birer nimet olduğunu fark ettirmeyi amaçlamıştır.

Kazakların bedeni bir emanet olarak algıladığı, her organa gözbebeği gibi değer verme titizliği bilmecelerinde de görülür. Kendi bedenini ve uzuvlarını beğenmeyen, onun bedelini mahrumiyetle ödeyebileceği inancına sahip Kazak insanı, bu düşüncesini dolaylı yoldan olsa da bilmecelerine yansıtmıştır:

*“Kos aynek, şını da emes, temir de emes, buzılsa onu adam tüzer emes,
Kezinde özi aşıлып, jabıladı, mağması kımbat narse, arzan emes.”*

“Çift parlak nesne, cam değil, demir değil, bozulursa insan onu tamir edemez.

O, lazım olduğu zaman kendiliğinden açılıp kapanıyor; o, ucuz bir şey değildir, çok pahalı, değerine paha biçilmez.” (Göz)

“Bir ülken tav bar bası kara, jan jağında tört sala, bari dara.

Basında daralardıñ kümis täj bar, jigitter zeyiniñmen oylap kara.”

“Bir büyük dağ var başı kapkara, paha biçilmez alt tarafındaki kıymetli dört büyük dala.

Dalların her birinin budakları başında gümüş taşlar var. Ey, arkadaş, zihnini bunu bulmaya harca.” (İnsanın başı, kolu, ayağı, tırnakları)

Aşağıdaki örnekte olduğu gibi bedenle ilgili bazı Kazak bilmecelerinin cevapları da manzum şekilde bulunur:

*“Al endi men bereyin jumbak saylap, Düldüldi saharağa koydım baylap.
Bulbul kus otradı üyde sayrap, bir gevher koynumuzda turğan jaynap.”*

“Hadi ben bir bilmece söyleyeyim, Düldül’ü kendi başına bıraktım. Bülbül kuşu ise evde durmadan şakır, cevher gibi parlayan iki ışık daha var.”

Çözümü:

*“Bolğanda akıl – dariya, keuden – düldül,
künirenip sayrap turğan tilin bulbul.
Koynunnan şıkkan gevher – eki közin.”*

“Akıl derya ise, insan gövdesi Düldül gibidir,
Durmadan şakıyan bülbül ise dildir,
Parlayan iki ışık ise iki gözdür.”

Kazaklar, insan bedenini bilmecelere konu ederken dağ, tepe, nehir, ova, vadi, kaynak, orman, ağaç gibi tabiat manzaralarını ve at, kurt, koyun, kuzu vb. hayvanları teşbih unsuru olarak tercih etmişlerdir.

“Bir töbede jeti tesik.”

“Bir tepede yedi delik.”

(Kafatası, iki göz, iki kulak, burun deliği, ağız deliği).”

“Askar tavda kara orman.”

“Yüksek dağ başında kara orman.” (Saç)

“Kalın kamıs, kalın kamıs, astında kıya kamıs.

Pısıldawık, pısıldawık astında sakıldawık.”

“Kalın kamyş, kalın kamyş, onun altında yay gibi ince kamyş.
Pıs pıs diye ses çıkaran iki delik,
Altında sakıldayarak ses çıkaran derin delik.” (Saç, kaş, burun, ağız)

“Tiy desem tiymeydi, tiyme desem tiyedi.”
“Değ desem değmiyor, değme desem değiyor.” (Dudak)

Son örnekte ise hem kafiye, hem de ses benzerliği yoluyla dinleyicinin dikkatini çekmek hedeflenmiştir.

“Bir tawdı meken etken otız böri
On kisi otızın jumıkeri.
Sol tawdın ortasında bağlan kozı
Masayrap sekiredi arı-beri.”

“Bir dağda yaşayan otuz kurt var,
On kişi otuz kurda hizmet eder.
O dağın ortasında bir körpe kuzu,
Bir oraya bir buraya seker durur.” (Otuz diş, on parmak, dil)

“Jaylaşan bir köşede otız eki böri, on jigit ol börinin kızmetkeri.
Sayrağan ortasında jalğız kızı, bürkeydi onun barin eki teri.”

“Bir sokağı mesken edinmiş otuz iki kurt, on yiğit o kurtların hizmetkârı.

Aralarında bir tek çok konuşkan kızları var, iki tarafından sağlam nesne korur kızı.”
(Otuz iki diş, dil, on parmak, iki yanak)

Son iki bilmece anlam olarak birbirine benzer özellik taşımaktadır. Sürekli hareket etmesi nedeniyle sekerek oynayan kuzuya benzetilen dil, ikinci bilmece de konuşkan nazlı kıza benzetilmiştir. Zira nazik yaratılışlı ve korunmaya muhtaç olan bu kız, iki taraftan muhafaza edilerek dışarıdan görünmemesi sağlanmıştır. Burada da dilin kırmızı renginden dolayı kıza benzetilmesinin yanında, Kazakların kız çocuğunu nazardan koruma hassasiyetine de dolaylı olarak değinilmiştir.

“Jağalay-jağalay tas koydım, jiyren attı bos koydım.”

“Sıra sıra taş koydum, kızıl atı boş koydum.” (Diş, dil)

Bu bilmecede dişler sıra sıra dizilmiş taşlardan yapılmış ahıra, dil ise bu ahırda bağırsız bırakılmış “at”a benzetilmiştir. Burada da Kazak kültüründe at besiciliğinin önemine ve ahır yapımında taş kullanımına vurgu yapılmıştır.

Buna benzer bir diğer benzetim göbek deliğiyle ilgili. Kazaklar göbek deliğini “*Takırda tay izi*” ifadesiyle “düz zemindeki tay izi”ne benzetirler. Çözümü insan beyni olan başka bir bilmecede “*Karağay basına katık uyuttım – “Kavak ağacının başında yoğurt mayaladım”* diyerek hem Kazakların zekâ kıvraklıkları gösterilmiş, hem de kendilerine has yemek kültürüne ve hayvansal gıdaları üretmedeki maharetlerine değinilmiştir.

2. Hayvan uzuvlarını tasvir eden, çözümü hayvan bedeni olan bilmeceler.

Kazak bilmecelerinin büyük bir kısmı evcil ve yırtıcı hayvanlarla ilgilidir. Özellikle eski zamanlardan günümüze ulaşan bilmecelerde hayvanların bütün özellikleri, dış görünümü, rengi, insanoğluna faydası ve karakteristik ayrıcalıkları teferruatlı olarak anlatılmaktadır. Evcil hayvanların beden uzuvları bilmecelere konu edilirken yine çeşitli benzetmeler kullanılmıştır (Gabdullin 1996: 97). Örneğin, “*Döşek altında dört bavırsak*”- “Döşek altında dört tane tulumba tatlısı”³ (İneğin memeleri), “*Ekî kisi karavıl karadı, bir kisi şöpşek terdi*” – “İki kişi bekçilik yaptı, bir kişi ot topladı” (Devenin hörgüçleri ve dudakları), “*Arı jürer karaşa at, beri jürer karaşa at.*” – “Kara at oraya buraya gider gelir” (Gözbebeği) gibi.

Kedi, köpek, fare, kirpi, yılan, böcek v.b. gibi hayvanlar da somut bedensel özellikleriyle bilmecelerde tasvir edilmiştir. Kedinin bıyıklı ama sakalsız oluşu; kirpinin dört ayaklı ve sırtının dikenli oluşu; kurbağanın alaca tenli oluşu, kalçalarının *buğra’ya*⁴, gözlerinin marala benzetilmesi; yılanın kolsuz, ayaksız upuzun bir bedene sahip oluşu; çekirgenin yaban geyiğinki gibi boynuzlarının, ata benzeyen kafasının, kurt gibi gövdesinin oluşu bilmecelere kesinlik kazandırmıştır. Ayrıca okuyucuyu halk muhayyilesinden haberdar etmektedir:

“Murtı bar iyeginde sakalı yok, tonı bar kiyerine şapanı yok.

Paydası üy işinen tabılğan son, dalağa kirip şığar saparı yok.”

³ Bavırsak – Kazakların yemek kültüründe çok önemli sayılan, çeşitli biçimlerde hamurdan yapılan kızartma. Bu bilmecede ise ineğin memeleri tulumba tatlısı şeklinde olan bavırsak’a benzetilmiştir.

⁴ Buğra: Erkek deve.

Bıyığı var sakalı yok, cepkeni var giyecek kaftanı yok.
Yiyeceğini evde bulur, dışarıya girip çıkması yok (Kedi).

*“Dene men ayak kol jok, kuyruk pen bas,
Burınnan jan-jandikke oylagan kas.
Ak sur, kara, ala tondı, tüsi suik
Onşalık kerek etip jemeydi as.”*

“Kuyruk başı var, bedeni, ayağı ve kolu yok,
Eskiden beri ufak hayvanlarla arası yok.
Yüzü soğuk, beyaz, gri, kara, alaca teni var,
Çok iştahlı değil, yiyecek aradığı yok.” (Yılan)

*“Bir mahluk bar dört ayaktı, tağıptı arqasına min tayaqtı
Aşulansa ayaq qolın körsetpeydi, köz salsan koresin ğajayıptı.”*

“Bir mahlûk var dört ayaklı, sırtına takmış bin kazığı
Kızınca ayaklarını gizliyor, görünce şaşarsın bu acayip yaratığı.” (Kirpi)

*“Sum jüzdı, kuralay közdi, kiyikşe sekirgen,
Bura sandı, jolbarıs tondı.”*

“Soğuk yüzlü, maral gözlü, geyik gibi zıplayan,
Buğra kalçalı, pars cepkenli, bil bakalım bu nedir?” (Kurbağa)

Sovyet devrinde her sahada olduğu gibi hayvancılık sektöründe de bir yenilik olan domuz besiciliği ile Kazaklar sonradan tanışmıştır. İslam inancına göre halkın bu işi tasvip etmemiş olmasına rağmen, çeşitli sebeplerden dolayı zamanla domuz yetiştiriciliği sektörü de gelişmiştir. Bu durum zamanla edebiyata, dolayısıyla bilmecelelere de yansımıştır. Domuzun bedenini tasvir eden bilmece;

*“Gözleri yumuk, kulakları ilginç, burnu yukarı doğru kalkık,
Böyle bir hayvanı daha önce hiç görmüş müydün;
Kuyruğu da, burnu da yusuvarlak
Birbirinin aynısı, çeşidi de fazlamış.”*

denilmiştir.

Kazaklar ilk defa gördükleri bu hayvanın özelliklerini şaşkınlıkla dile getirmiştir:

*“Bitik köz salpan kulak kaykı murın
Körmep pe en bunday haywan budan burın.
Domalak aldı artı birdey eken
Jane de körip jürmiz arbir türin.” (Domuz)*

Yırtıcı hayvanlar da, Kazak bilmecelerinde karakteristik özellikleri ile tasvir edilmiştir. Aşağıdaki bilmeceye pars örneği bu söylediklerimizi teyit eder mahiyettedir:

*“Kilemnin türlerindey jünderi bar, aybattı jan şıdamas ünderi bar,
Şarşı boy, sulu kuyruk, kısa kulak, ketetin ziyan kılıp bir jeri bar.*

*“Kilimin türleri gibi tüyleri var, insanı ürküten çok korkunç sesi var,
Boylu poslu, güzel kuyruklu, kısa kulaklı, zarar veren tarafı da var.”*

3. Bedenin teşbih (daha çok kendisine benzetilen) unsuru olarak bulunduğu, çözümü çeşitli maddi eşya veya tabiat hadisesi olan bilmeceler.

Birçok bilmeceye benzetilen olarak beden uzuvları kullanılmıştır. Özellikle kıyafet ve ev eşyaları gibi insan hayatında sıklıkla kullanılan maddi kültür unsurları da benzetme konusu olmuşlardır. Bu kapsamda geliştirilen bilmece örneklerinde ev bölümleri, ev eşyaları ve kıyafet tanımlamalarına sıklıkla başvurulur. Tabiat ve tabiat olaylarının betimlenmesinde ise beden benzetmeleri kullanılır.

Birinci tip bilmecelerde, yani ev ve ev eşyasının gizlendiği, özellikle Kazakların geleneksel çadır evini tasvir eden bilmecelerde evin her parçasını insan ve hayvan bedeniyle kıyaslama üslûbu çok kullanılmıştır:

*“Dünyede bir aydaha bilisin be, janı jok kıymıldauğa denesinde.
İşinde süyekteri bahşa bahşa, Jarqıldar jalğız közi töbesinde.”*

*“Dünyada bir ejderha var, hareket edecek canı yok bedeninde,
İçinde kemikleri dal budak gibi, parlak bir gözü var tepesinde.”*

“Kırık kabırğa, otuz omurtka, bärin birlestiretin awız omurtka.”

“Kırk kaburga, otuz omurga, hepsini birleştiren boyun omurgası.”

“Bir narse bar işi kuvıs, ol zattın süyegi köp aykıs-uykıs,
Közi bar jarkırağan töbesinde, Jaysa ülken, jinalğanda bir-ak uwıs.”

“İçi kovuk gibi, birbiriyle üst üste birleşen bir sürü kemiği var.
Açılınca kocaman, kapanınca bir avuç olan tepesinde parlayan bir gözü var.”

Görüldüğü gibi çadır evi ıssız yerde sessiz yatan, tepesinde tek gözü olan ve kaburga kemikleri çok belirgin olan ejderhaya benzetilmiştir. Diğer bir bilmede çadır evinin *kerege* denilen gövde ağaçları insanın kaburgasına, *uwık* denilen üst ağaçları ise omurgaya, en tepedeki *şañırak* diye adlandırılan yuvarlak parça ise insanın boyun kısmındaki omurga kemiğine benzetilmektedir. Ayrıca çadır evin tepe kısmında ışık aldığı tek yeri olan *şañırak* kısmı insanın gözüne de benzetilmektedir. Çadır evin kurulu hâli büyük bir ağaç kovuğunu, toplu hâli ise küçük olması bakımından insan avucunu andırmaktadır.

Çadır evi, bazı bilmeceelerde büyüklüğü bakımından aslan bedenine de benzetilmiştir. Aslanın ağzı olarak tasvir edilen kapının açılması aslanın kükremesini, kapanması ise farklı bir ses taklidini, kapıdan içeri giren insan yutulan yemeği, kapının menteşeleri omurgayı, kapının üst tarafındaki küçük pencereler ise aslanın iki gözünü andırmaktadır:

“Arıstan awzın aşsa ars etedi, tandayı jutıp kalsa tars etedi,
Omırtkası tutas ta kabırğa jok, eki közi mandayınan jark etedi.”

“Aslan ağzını açınca “ars” diye, yutkununca “tars” diye ses çıkıyor,
Omurgası yerinde, kaburga gözüküyor, iki gözü ise altında parlıyor.”(Çadırın kapısı)

Çadırın üstündeki keçe örtüleri tutturmak, etrafını sararak bağlamak için kullanılan, renkli kalın ipliklerden dokunan ve Kazakçada *baskur* denilen özel bağ, bir bilmede “evin etrafını dolanarak koşan, sonra kafasını içeri sokan alaca enik” olarak tasvir edilmiştir:

“Ala küşik üy aynala jügiredi, eki bası işke kiredi.”

“Alaca enik evin etrafını dolanarak koşar, sonra kafasını içeri sokar.” (Çadır evinin etrafına dolanan bağ)

Kazaklar taştan veya ağaçtan yapılan evleri tasvir ederken, evi cansız bir bedene, pencereleri parlayan ama hiç bir zaman uyumayan gözlere, kapıyı açılıp kapanan ağza benzetmiştir. Bu düşünce bilmeceye şöyle yansımıştır:

*“Jansızda bir narse bar formaldanğan, awızın keyde aşıp, keyde jumğan,
İşinen jiltırağan möldir közi, ömirde uyktamaydı bul ne kılğan.”*

“Cansız bir bedendir bu, ağzını bazen açar, bazen kapar,
Hiç bir zaman uyumaz ama yan taraflarda parlayan gözleri var.” (Ev, pencere, kapı)

Mutfak eşyalarıyla ilgili Kazak bilmecelerinde de bedenın mukayese unsuru olarak çok kullanıldığı görülür. Meşhur Kazak düşünürü Abay’ın deyiimiyle “sarı bala, kara kazan gamı” için, yani çoluk çocuğunu helalinden yedirip içirmek için yaşayan, kazanı ve ocağı hayatın vazgeçilmezi olarak algılayan Kazaklar, bu kavramları bilmecelerine de çokça yansıtmiştir.

“Üş ayağı üş jakta, dört kulağı kalkıyğan, Retin tappay jumsasa, inğayına jantıyğan.”

“Üç ayağı üç tarafta, onun üstünde dört tane kepçe kulaklı oturmuş, denge tutturulmazsa o bir tarafına yığılıverir.” (Kazan ve ocak)

Aşağıdaki bilmecenin çözümü de manzum olarak verilmiştir:

*“Bir narse işi kuwıs, sırtı tompaq, boladı denesinde üş-tört qulaq
Basında üş uyası tağı da bar, üş butak iyesine turar julap.
Şınımen bizge kıyın boladı dep, eger de üstimizge ketse kulap,
Şeşuwi jumbağımın teğı arzan, sırtı tompak, işi kuwıs ol kazan
Kazanın dört kulağı jiyeginde, kazansız üyde eşbir bolmas mazan,
Üş terek, üş butak ta temir oşak, bas jağı döngelek koy uya kusap,
Şıkpağan küni-tüni janğan ottan, kim jılar ol julamay bala kusap.”*

“İçi kovuk, karnı yuvarlak, bedeninde olur birkaç kulak,
Altında ise üç dal budak, ortası yuva gibi yusyuvurlak.
Dallar sahibine sürekli ağlar: ‘ya üzerimize düşerse bu yuvarlak.
Çözümü bilmecemin çok kolaydır, yuvarlak karnı, içi kovuk kazandır.
Üç dal ise ocağın sacayağı, üstü yuva gibi yuvarlaktır.
Gece gündüz ateş içinde onlar ağlamasın da ne yapsın?”

Zengin yemek kültürünün, misafirperverliğin sembolü olan Kazak sofrası sütlü çaysız düşünülemez. Bundan dolayı Kazak bilmecelerinde çay, çaydanlık, semaver de yer almış ve her biri bir beden uzvuna benzetilmiştir:

“Jansızda tört ayağın basıp turğan, avzıman gauhar otın şaşıp turğan, Aynalıp maşınası kelgeninde, özine köp adamdı asıq kılğan.”

“Dört ayağı üstünde basıp duran, ağzından ateş saçan,
Çok kişiyi kendine bağımlı kılan nedir?” (Semaver)

*“Bir narse özi jansız işi tompak, bir kolı şekesinde şınaşaktap,
Bir murın bir awzı bar, bir kalpağı, özünün ayağı yok, tabanı jalpaq.”*

“Yuvarlak karnı olan, bir eliyle şakağını devamlı tutan,
Bir burnu, bir ağzı olan, ancak ayağı olmayıp, tabanı geniş olan nedir?” (Çaydanlık)

“Beti ülken tım-ak özge denesinen, bulandap tüsip şığar kemesinen, Awzına karın-karın suwdı urttap, şığadı süngip-süngip kemesinen.”

“Yüzü bütün vücudundan büyük, sürekli suya dalmayı seven,
Daldıkça durmadan suyu ağırtlayan nedir?” (Kepçe)

*“Murnı uzın awzı kördey kara kempir, törkini Buhar jakta özi jesir,
Bir küni kaşıp bul bir keter-aw dep, sırtınan bes kisini kıldık kepil.”*

Çözümü ibrik olan bu bilmecede gizlenen nesne “uzun burunlu, ağzı içe göçmüş mezar gibi, esmer Buharalı ihtiyar nineye benzetilip, onun akrabalarına kaçmaması için sırtından beş kişinin – beş parmakla ibriğin tutulması – kefil olarak konulduğu” söylenmiştir. Burada ibriğin bir zamanlar daha çok Buhara yöresinde yapıldığı ve oralardan Kazaklar arasına getirildiğine dair bir gönderme yapılmıştır. Ayrıca ibriğin abdest almada kullanıldığı düşünülürse, İslamî yaşamın Özbekler arasında daha yaygın olduğuna dair bir vurgu ve esmer sıfatıyla da ibrik yapımında o yörede eskiden siyah dökme demirin kullanıldığına dair ipucu vardır. Bu durumda bilmeceyi dinleyen kişinin, ibriği görmüş olmakla birlikte, onun Kazaklar arasına nereden geldiğinden ve üstelik neden yapıldığından haberdar olması gerekmektedir.

Yemek saklamak için eskiden dolap yerine kullanılan sandık şeklindeki nesneye Kazaklar *abdire* derler. Genelde orta kısmında renkli şeridi olan *abdire*

bilmecede “*Tört burıştı, bir awızdı, jalğız ğana közi bar, altınnan belbewi bar*” – “Dört köşeli, bir ağızlı, tek gözlü, altın belbağı” olan bir ev eşyası diye tanıtılmıştır.

Masayı tarif ederken Kazaklar yine en iyi bildikleri atın bedensel özelliklerini kullanmışlardır.

*“Bası jok tört ayaktı jansız bir zat, kulağı jok, közi jok beyne bir at.
Jük artsan da aste beli mayıspaydı, kuyruk jalsız bul ne kılğan zat.”*

“Cansızdır, başsızdır, kulağı, gözü, kuyruğu ve yelesi de yoktur, fakat ata benzer, Üstüne ne kadar yüklesen de beli aynı hizada durur.” (Masa)

Avcılığı gelenek haline getiren, attığı oku “avının gözüne isabet ettirebilecek” kadar nişancı olma vasfına sahip bir Kazak için tüfek de önemli ev eşyaları arasında yer almıştır. Her zaman ve mekânda önemli ve vazgeçilmez bir nesne olan tüfeğe Kazaklar *beren multık* demişler ve kutsal yedi hazineden biri saymışlardır. Tüfeğin diğer folklorik eserlere olduğu gibi bilmecelere de konu olması bu yüzdendir:

“Beli bükir, alıska tükir.”

“Beli iki büküm olmasına rağmen çok uzağa tükürür.” (Tüfek)

Yün ve pamuktan iplik eğirmede kullanılan kirmana Kazakçada *urşık* denir. Bir bilmecede “*urşık*”ın ip geçirilen yeri, basık küçük gedikli buruna ve onun üstüne dolanan yünlü ip, ağız ve burnu kapatacak şekilde karışmış sakala benzetilmiş; “ağırşak”ın sürekli dönmesi ise cin çarpan insanın hareketiyle özdeşleştirilmiştir. Sonuç olarak başarılı bir zihin oyunu ortaya çıkmıştır:

“Puşık puşık murındı, murnın neden jırıldı.

Awız basın tük basıp Seni nege jin urdı.”

“Basık küçük burunlu, burnun neden aşındı.

Ağzın başın (saçın sakalın) karışmış, sana böyle ne oldu?” (Kirman)

Bilmecelerde kıyafetler tarif edilirken de bedene atıfta bulunulmuştur. Örneğin, ayakkabı için “*Baradı, baradı, awzın aşıp kaladı*” – “Yürüyor, yürüyor, sonunda ağzını açıp kalıyor” denilerek ayakkabının işe yarar hali ve eski görünümünü anlatılmıştır. Başka bir örnekte ise Kazakların millî kıyafetlerinde kullanı-

lan kuşak anlatılırken, onun “*Tula boyu tısqarı, eki qolı işkeri*” – “Bütün bedeninin dışarıda, iki elinin ise içeride” olduğu gözler önüne getirilmeye çalışılmıştır.

Birçok bilmecede millî kıyafetin önemli bir parçası olan başlıklar da bedene benzetilerek ele alınmıştır:

“*Törtpen koskan bası bar, töbesinde şaşı bar,
Öziñ körgeñ bayağı salpıldaydı sabağı.*”

“Dört köşenin biriktiği, bir başı var, tepesinde saç var,
Senin bildiğin gibi kuyruğu da sallanıyor.”

Burada erkeklerin başlığı olan “*tımak*”ın özellikleri, yani dört köşeli oluşu, genelde tüylü hayvan derisinden işlendiği ve arka kısmının uzunca olup sallanması söz konusu olmuştur.

Kazakçada *javlık* denilen kadınların günlük başörtüsü veya genelde orta yaş üstü hanımların kullandığı, yöreye göre modelinde değişiklik arz etmesine rağmen, saç, baş, boyun ve gerdanı bütünüyle örten, arka tarafı uzunca kumaştan bırakılan *kiymeşek* adı verilen başlık hakkında bir bilmece şöyledir:

“*Artında kuyruğı bar, Tenirden buyruğı bar.*”

“Arkasında kuyruğu var, Tanrı’dan buyruğu var.”⁵

Bu bilmecede Kazak hanımının – özellikle evli bayanların gündelik hayatta mutlaka kullandığı, Kazak kültüründe edep ve temizlik sembolü olarak bilinen “*javlık*” veya “*kiymeşek*”in şekli ile birlikte anlamına da vurgu yapılmıştır. Eskiden beri bozkırlarda at kulağında oynayan Kazak kızının giydiği puhulu börkü temizliği ve tazeliği simgelemiştir. Dünya evine girdiği günden itibaren Kazak gelini saçını, başını ve gerdanını örtecek şekilde *javlık* takmaktadır. Bunu hem millî gelenek, hem de İslamî inancı tasvip etmektedir. Nitekim örnek bilmecede *javlık* takmanın veya *kiymeşek* giymenin Tanrı’nın emri olduğu belirtilmiştir. Geniş olması ve arkaya doğru sarkmasından dolayı kuyruk benzetmesi yapılmıştır.

Tabiat, tabiat olayları, zaman dilimini ifade eden gizli tabirlerde de insan veya hayvan bedenine yapılan atıfları göz ardı etmek imkânsızdır. Sekiz mısralık aşağıdaki örnek bilmecemizin çözümü hafta, ay, yıl, gün, Güneş ve Ay’dır:

⁵ Bu bilmece Kızılordalı Darubike İsmail’den derlenmiştir. (1986).

*“Luğatpen jumbak kılıp söz bastayın
 Jaraldı bir mahluk ülken jayın
 Özünün bası jetew, kolu on eki
 Otızdan sausağı bar kol bas sayın
 Jıyırma tört kulağı bar bir basında
 Joldas bop jüerer onun kim kasında
 Biri ak birewi kök eki közi
 Turadı badırayıp arkasında.”*

Bilmeceyi ilginç yapan ise zamanın olağanüstü kıymetli bir balığa benzetilmesidir. Belli zaman dilimleri balığın ayrı bir uzvuna denk düşmüştür. Bu balığın yedi başı (haftanın günleri), on iki kolu (ay), her elinde de otuzar parmağı (ayın otuz günü), her başında yirmi dört kulağı (günün yirmi dört saati), bunların yanında nöbetleşe bulunan yoldaşlarının ise beyaz ve gri gözleri (Ay ve Güneş) mevcuttur. Bu türden bilmece dinleyeninin matematik zekâsını, astronomi bilgisini ve dikkatini ölçmede güçlü bir muvazene unsurudur.

Toprak, ağırlığı, siyahlığı, genişliği bakımından cüsseli, aynı zamanda da ağır başlı bir insana benzetilmiştir. Toprakla içli dışlı yaşayan Kazaklar yukarıda sayılan özellikleri bilmeceelerde de tasvir etmiştir. Böylece toprağı işlemekten, ekin ekmekten ve mahsul toplamaktan bahsedilirken dinleyici ziraâ kültürden de haberdar edilmiştir:

*“Bir jatkan zor kemenger kara kisi, kıymıldar sol kisiden eldin tisi.
 Talkandap beti jüzün tırnasan da, bir auz nege öyttin deu – demes isi.”*

*“Burada yatan kocaman esmer biri, halkın dişlerini harekete geçiren kişi.
 Yüzünü gözünü tırmıklayıp dövsen dahi, tek kelime laf etmek değil işi.”*

Bulut da Kazak zihniyetinde gökyüzünde uçan ayaksız, elsiz, gün içinde birçok yeri gezen, ama belli bir durağı olmayan bir millet gibidir:

*“Bir halık aspanda uşkan ayağı jok, ustağan koldarında tayağı jok
 Künine talay jerge keter kezip, narsenin bul sekildi sayağı jok.”*

*“Bir halk var gökyüzünde ayağı yok, ellerinde tuttıkları dayağı yok.
 Her gün çok yerlere gidiyor, bunun gibi nesnenin durağı yok.” (Bulut)*

Meşhur Kazak şairi Abay'ın "ak giyimli, cüsseli, aksakallı, kaşı iki gözünü kapatmış bulut misali, başını salladıkça kar yağdı" diye nitelendirdiği şiddetli kış soğuklarına alışık olduklarından dolayı bu milletin bilmecelerinde soğuk, ayaz, kırağı, bora, tipi, kar, yağmur v.b. tabiat olayları da insan suretinde gösterilerek teşhis sanatına sık müracaat edilmiştir. Onlardan bazıları şu şekildedir:

"Jol üstinde boz toktı, kuyruğın kötere almay jerge soktı."

"Yol ortasında beyaz toklu (semiz koyun), kuyruğunu kaldıramayıp yere çaktı."
(Tipi)

Burada adeta kelimelerle tipi portresi çizilmiştir, ancak bunun gibi bilmeceleri çözebilmek için tipinin hortum şeklinde yuvarlanarak şiddetli rüzgârla kar tanelerini yere çakmasına şahit olmak gerekir. Hem semiz toklunun kuyruğunu zor kaldırması, hem de göz açtırmayan kara soğuğun şiddetini yaşamayan insanın bu manzarayı zihninde canlandırması zordur. Bu da bilmecelerin bariz millî özelliklerindedir.

"Ayağı yok, kolı yok, surette aldına jan salğan yok."

"Ayağı yok, eli yok, yaptığı resmin eşi benzeri yok." (Kırağı)

Bu bilmeceyi duyan kişi çok sert ayazlı kış günü camlarda oluşan birbirinden güzel resimleri hatırlar. Ayağı eli olmayan ressama odaklanarak çözümün kırağı olduğunu kolayca çıkarır. Ancak yukarıda da belirtildiği gibi mevsimin bu özelliklerini yaşamayan kişinin burada resmedilene çıkarması zor olabilir.

Sonuç olarak, Kazaklar – diğer Türk halklarında da olduğu gibi – zengin bir halk kültürüne sahiptirler. Bilmeceler kültürün önemli bir parçasıdır. Kazaklar çok eski devirlerden beri millî zihniyetini ve keskin zekâsını bilmecelerine yansıtmışlardır. Bu yüzden Kazakistan'da sözlü halk kültürünü canlı tutmaya büyük önem verilmektedir. Zira bilmeceler günümüzde sadece okul müfredatında yer almamakta, televizyon ve radyo programlarında, bayram ve şöenlerde, geniş kitlelere hitap eden sosyal etkinliklerde düzenlenen yarışmalarla canlı tutulmaktadır. Bu kültürün korunması adına, özellikle bilmece türündeki atışmaların devam ettirilmesi ve halkın sözlü kültüre olan teveccühü sevindiricidir.

Beden ve uzuvları, bilmecelerde kullanılan unsurlardan sadece biridir. Yukarıda sayılan örnekler Kazak halkının dünya görüşünü, millî özelliklerini, maddi kültürünü, öğrenme iştiağını ve yeniliğe olan merakını gösterme açısından önem arz etmektedir. Milletleri tanımak kültürdeki detayları öğrenmekle olur. Bu düşünceden hareketle, çalışmada Kazakların sözlü edebî mirasının bir detayı tanıtılmıştır. ©

KAYNAKLAR

- AMANJOLULI, Sarsen (2000), *Kazak Jumbaktarı*, Almatı.
- ÇELEBİOĞLU, Amil; ÖKSÜZ, Yusuf Z. (1997), *Türk Bilmeceler Hazinesi*, İstanbul.
- DJANİBEKOV, Abdulhamid (1994), *Soz Kaznası yade Nogay Folklorı*, Kamızyak.
- ELÇİN, Şükrü (1983), *Türk Bilmeceleri*, Ankara.
- ERGALİEVA, Janat; ŞAKUZADAULI, Nurhat (2000), *Kazak Kültürü*, Almatı.
- GADBULLİN, Malik (1996), *Kazak Halkının Aız Ädebiyeti*, Almatı.
- İBRAGİM, Damira (2009), “Kazak Bozkırlarının Büyük Düşünürleri: Şeşen-Biy’ler”, *The Path To Alliance Of Civilizations Through The Asian Community ICAPA Bildiriler Kitabı*, s. 127-133.
- İSANBAT, Nakıy (1973), *Otkanga Makal Tapkırga Tabışmak*, Kazan.
- İSLAMOV, F.F.; ZAKİRJANOV, A.M. (1994), *Tatar Adebıyatı*, Kazan.
- KOCAASLAN, Uçkun, R., “Afyonkarahisar Bilmeceler, Atasözleri ve Deyimler”, www.haber.aku.edu.tr
- KUNANBAYULI, Abay (1952), *Tandamalı Şışarmaları*, Almatı.
- NEGİMOV, Serik (1997), *Şeşendik Öner*, Almatı.
- TÖREKULULI, Nısanbek (1996), *Biy’ler Sözi – Akıldın Közi*, Almatı.